

УДК 340.15.01

Олег Ганьба,

канд. юрид. наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та приватно-правових дисциплін факультету правоохоронної діяльності Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТІВ АРХАЇЧНИХ ПРАВОВІДНОСИН ПЕРВІСНОГО РОДОВОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аргументується позиція щодо виникнення архаїчного (звичаєвого) права у додержавний період в умовах первіснообщинного ладу. Основна увага приділяється характеристиці суб'єктів архаїчних відносин, їх поняттю, ознакам, особливостям, динаміці розвитку та трансформації, а також класифікації та характеристиці окремих видів за конкретними критеріями.

Ключові слова: первіснообщинний лад, архаїчне право, архаїчні правовідносини, суб'єктний склад, мононорми, суб'єкти архаїчних правовідносин.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Питання виникнення права в історії людства та породжених ним супровідних явищ донині залишаються досить дискусійними. Сформувався два напрями трактування зазначеної проблеми. Один із них ґрунтується на позиції, що держава і право виникають одночасно через схожі причини. Тому право розцінюється як атрибут держави разом з іншими породжуваними ним явищами, що формують його структуру та зміст. Дія такого права забезпечується спеціально створеним апаратом примусу, організаційними, економічними та іншими засобами держави [1, с. 42; 2, с. 64]. Зазначений напрям ґрунтується на концепції юридичного позитивізму, згідно з якою право є продуктом держави, вольовими наказами суверена, втіленими в закон та забезпечуваними здатністю держави примушувати до потрібної поведінки [3, с. 27]. Тому з урахуванням зазначеної позиції у первісному родовому суспільстві права не могло існувати, а примітивні суспільні відносини між його членами регулювалися мононормами.

Виходячи з такого трактування походження права, не могло бути й мови про визнання його існування у додержавний період, а відповідно, й інших породжуваних ним явищ: правових норм, правовідносин, правової свідомості тощо. Адже якщо немає права, то, відповідно, не може бути ні правових норм, ні правовідносин, ні їх суб'єктів.

Другий напрям ґрунтується на діаметрально протилежній позиції, що визнає походження та існування права у додержавний період в умовах первіснообщинного ладу.

Так, Ж. Гурвич ще у 30-х роках ХХ ст. термін «право» переносив на будь-які соціальні норми, якщо вони досягли відповідного рівня ефективності та визнаються і дотримуються більшістю [4, с. 73–78].

Окрім французькі, шведські та інші дослідники у свою чергу наголошують, що будь-яке суспільство визначається правом і його існування неможливо без певного правопорядку [5, с. 54]. Примітивне право родового суспільства пронизує всі його сфери, виконуючи примирювальну функцію у первісному соціумі [6, с. 5, 137; 7, с. 10].

Таким чином, визнання існування звичаєвого (архаїчного) права у первісному суспільстві автоматично позбавляє мононорму статусу самостійного соціонормативного регулятора суспільних відносин родового суспільства і відводить їй місце складового елемента архаїчного права, призначенням якого є регулювання конкретних архаїчних правових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Проблеми соціонормативного регулювання відносин первісного суспільства досліджували у своїх працях не тільки юристи, а й етнологи, соціологи, історики тощо. Серед них насамперед варто назвати такі прізвища: В. П. Алексеев, Е. Аннерс, Р. Ф. Бартон, Г. Гурвич, М. Гравітц, М. М. Марченко, М. Мосс, В. С. Нерсесянц, Р. Пенто, А. І. Першиц, О. Д. Тихомиров, Е. С. Хартленд та ін. Однак проблеми архаїчних відносин та їх суб'єктного складу або розглядалися в контексті загальних проблем життя первісного суспільства, або взагалі

оминалися. Відповідно, проблеми архаїчних правових відносин та їх суб'єктного складу натеper залишаються майже не дослідженими, оскільки залишалися поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Метою статті є аргументація позиції щодо виникнення архаїчного (звичаєвого) права та архаїчних правовідносин в умовах первіснообщинного суспільства і насамперед характеристика поняття, ознак, особливостей суб'єктів архаїчних правовідносин, динаміки їх розвитку та класифікації за окремими критеріями.

Тому ми більш детально сконцентруємо наукову увагу на характеристиці суб'єктів архаїчних правовідносин родового суспільства, їхніх ознаках, особливостях, класифікації, характеристиці окремих видів та авторському визначенні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Мононорми, будучи головним регулятором архаїчних правовідносин первісного суспільства, закріплювали первісну рівність його індивідів, виключаючи будь-яку перевагу одного члена над іншим [8, с. 42]. Це зумовлювалося насамперед економічними умовами життя суспільства – спільністю власності та праці, відсутністю надлишкового продукту, який би можна було присвоювати, спільністю споживання тощо. Соціальна однорідність суспільства виключала нерівність суб'єктів архаїчних відносин, наділяючи їх однаковими стартовими можливостями.

Іншою характерною ознакою суб'єктів архаїчних правовідносин було те, що з урахуванням принципу колективістського співжиття первісного суспільства мононорми здебільшого закріплювали та захищали колективістські общинні цінності [9, с. 54]. Відповідно, можливості зазначених суб'єктів навіть в індивідуальних деліктах (вбивство, крадіжка тощо) багатов чому залежали від колективної думки (рішення) роду, згідно з яким останній міг узяти на себе обов'язок захисту невинного шляхом викупу, обміну тощо або покарати винного за колективним рішенням роду аж до позбавлення його життя чи застосування остракізму (вигнання зі спільноти) [10, с. 336].

Важливою рисою суб'єктів архаїчних правовідносин було домінування у їх змісті обов'язків над правами, які свідомістю первісної людини сприймалися як єдине ціле. Права розчинялися в обов'язках і разом з мононормою розглядалися як єдина регулююча субстанція.

Суттєвою ознакою суб'єктів архаїчних правовідносин було й те, що, окрім людей,

ними визнавалися як тварини (які, наприклад, поранили члена роду), так і неживі предмети (спис, на який ненароком наколовся воїн; камінь, який став причиною травми воїна тощо).

Отже, на підставі викладених ознак можна дійти висновку, що суб'єкти архаїчних правовідносин – це їх учасники, живі та неживі предмети первіснообщинного (додержавного) суспільства, поведінка яких регулювалася мононормами, які в період розквіту родового суспільства ґрунтувалися на колективістських засадах, закріплювали первісну рівність, а їх зміст сприймався як єдине регулятивне ціле, без поділу на права та обов'язки.

Суб'єкти архаїчних відносин характеризуються також низкою особливостей. Однією з таких особливостей було те, що не було чіткого розмежування їх за віковою ознакою, яка фактично не бралася до уваги, ураховуючи малу тривалість життя людини первіснообщинного суспільства. Адже в середньому кам'яному віці вона становила 26 років, а в епоху неоліту та мезоліту люди доживали лише до 30 років. До умовного порогу старості того часу (40–45 років) доживало менше 2% [9, с. 49].

У таких умовах можна припустити, що повноцінними суб'єктами архаїчних відносин визнавалися особи обох статей, які пройшли обряд ініціації. Він знаменував посвячення в доросле життя, що супроводжувалося фізичними та моральними випробуваннями для кандидатів на ініціацію, їх фізичною ізоляцією від решти роду з метою детального посвячення зі звичаями, віруваннями, культурами, ритуалами, моральними установками життя племені тощо [11, с. 209–210].

Характерною особливістю досліджуваних суб'єктів є і те, що їхня інтелектуальна та психічна спроможність (у сучасному розумінні – дієздатність) заважала участі у ритуальних, міфічних, звичаєвих, обрядових та інших архаїчних відносинах лише тоді, коли вона була явно вираженою, мала очевидний характер неповноцінності індивіда («кидалася в очі» оточуючим). В усіх інших випадках на них поширювався обов'язок участі у зазначених архаїчних правовідносинах та дотримання вимог мононорм, що їх регулювали.

Важливе значення в характеристиці суб'єктів архаїчних правовідносин має їх класифікація за різними критеріями з урахуванням умов, етапів і особливостей розвитку первіснообщинного суспільства.

Так, за кількісним складом учасників суб'єктів архаїчних правовідносин можна поділити на колективні й індивідуальні (од-

ноособові). Колективними суб'єктами виступали загальні збори родів, братів, племен, ради старійшин, ради вождів тощо, які посідали головне місце в архаїчних відносинах раннього та розвинутого первіснообщинного ладу. Особливо рельєфно їхня роль проявлялася у міжродових, міжплеменних та міжсоюзних угодах взаємних поставок конкретних предметів договору, якими могли виступати рухоме та нерухоме майно, військові послуги, дари морів, продукти скотарства, ремісничі вироби, жінки як товар, ярмарки, спільні свята тощо. Кожний акт поставки тут виступав як напівкомерційна угода, що супроводжувалася публічним церемоніальним супроводом, метою якого було справити позитивне враження на іншу сторону договору, похвалитися власними статками, демонстрація багатства роду, племені, завоювання довіри й утвердження власного визнання [9, с. 82; 12, с. 88–89].

З подальшим розвитком родового суспільства, і насамперед його економічних відносин (чому сприяло вдосконалення засобів виробництва та спеціалізація праці тощо), пришвидшилася диференціація роду на окремі соціальні групи: лінійні (внутрішньородові групи близьких родичів, що походять від одного предка), ремісники, скотарі, землероби, цілителі тощо [13, с. 40]. Такі групи об'єднувалися завдяки спільності інтересів, родинним зв'язкам, характеру і роду занять тощо. Більшість членів групи з метою утвердження власного статусу намагалися позитивно виділитися завдяки досконалим навичкам, умінням, інтелектуальним і творчим здібностям, що, у свою чергу, сприяло зміцненню рейтингу зазначених осіб, які виступали індивідуальними суб'єктами архаїчних правовідносин.

Поступовому витісненню колективних суб'єктів архаїчних відносин та утвердженню значущості індивідуальних суб'єктів сприяла також руйнація родових общин і поступовий перехід до територіальної (протоселянської) общини, соціальною основою якої стала патріархальна сім'я з її природним устремлінням до приватного присвоєння надлишкового продукту, що спричинило класове розшарування первісного суспільства [13, с. 55–57]. Зазначене розшарування породило заохочення розвитку індивідуальних засад у політичному, господарському та культурному житті первісного суспільства [9, с. 48] та формування заможних індивідуальних суб'єктів архаїчних правовідносин, які поступово стали витіснити колективних суб'єктів або обмежувати сферу їхньої діяльності. До зазначених суб'єктів насамперед варто віднести представників родоплеменної

бюрократії, що збагачувалися: вождів, старійшин, жерців, воєначальників, глав патріархальних сімей та інших осіб, які завдяки своїм матеріальним статкам зміцнювали свій соціально-правовий статус та прискорювали класову диференціацію первісного суспільства.

Виходячи з викладеного, суб'єктів архаїчних правовідносин за майновим станом можна, відповідно, поділити на елітарних (заможних) та незаможних (пересічних) суб'єктів.

За віковою ознакою в умовах родового ладу суб'єкти архаїчних правовідносин чітко поділялися на дорослих (що пройшли обряд ініціації) і неповнолітніх, які не були посвячені в доросле життя. Дорослі суб'єкти, якщо послуговувалися сучасною термінологією, володіли повною дієздатністю, а можливості неповнолітніх членів роду суттєво обмежувалися щодо участі в окремих ритуалах, обрядах, культурах тощо.

Залежно від етапів розвитку первісного родового суспільства суб'єктів архаїчних правовідносин можна поділити на такі види:

1) суб'єкти сталих архаїчних правовідносин періоду розквіту родового суспільства, які були носіями первісної рівності та гармонії, а також уособлювали колективістські засади суспільного життя;

2) суб'єкти перехідних архаїчних відносин, характерні для етапу руйнації родової організації суспільства та поступового переходу до експлуаторського антагоністичного суспільства. Зародженню та утвердженню перехідних архаїчних відносин і їх суб'єктів сприяло насамперед виникнення перехідних форм власності на землю та основні засоби виробництва, повільна руйнація родової общини й утвердження територіальної общини і патріархальної сім'ї. Патріархальна сім'я, як уже зазначалося, тяжіла до індивідуального характеру присвоєння надлишкового продукту та поступового запровадження експлуатації чужої праці [13, с. 56–57].

Для суб'єктів перехідних архаїчних відносин періоду занепаду первіснообщинного ладу характерні такі запропоновані нами якості:

– диференціація їхнього соціально-правового статусу на користь збільшення прав елітарних суб'єктів і зменшення їх для пересічних, незаможних суб'єктів;

– значне розширення переліку різновидів суб'єктів архаїчних відносин, викликане ускладненням суспільного життя та посиленням диференціації перехідного суспільства;

– поступове розмежування їхніх суб'єктивних прав і обов'язків;

– поглиблення автономізації статусу суб'єктів архаїчних правовідносин та поширення їх незалежності від колективної позиції родової общини, яка під тиском економічних, соціальних та інших факторів повільно трансформується у територіальну общину;

– на інтуїтивному, підсвідомому рівні стало пред'являтися більше вимог до суб'єктів архаїчних правовідносин щодо їх дієздатності в сучасному розумінні зазначеної умови, оскільки у багатьох майнових відносинах зачіпалися інтереси заможних власників;

3) особливі суб'єкти «консервуючих» архаїчних правовідносин, сутність яких полягала у системних спробах утримання у повсякденному житті первісної рівності та запобігання розшаруванню родового суспільства за майновою ознакою. Такими суб'єктами, з одного боку, виступали бігмени (неформальні лідери, що не володіли реальною владою, проте користувалися беззаперечним авторитетом і підтримкою общинників). Вони представляли інтереси збіднілої частини роду. З іншого боку, суб'єктами зазначених відносин виступали багаті співвітчизники, які володіли надмірними матеріальними статками. Тому бігмени, посилаючись на давні мононорми, що пропагували та закріплювали первісну рівність родового ладу, запроваджували примусовий перерозподіл надмірної власності заможних співвітчизників на користь бідних шляхом примусового роздавання її родичам, сусідам та іншим незаможним особам через потлач (свято з демонстративним роздаванням майна) завдяки безпосередньому роздаванню майна померлого учасникам поховального обряду та в інші способи [13, с. 57];

4) суб'єкти напівексплуататорських правовідносин пізнього родового ладу, що руйнувався під впливом уже згадуваних нами у цьому дослідженні факторів. Суб'єкти зазначених архаїчних відносин у період формування раннях державних утворень стали основою для зародження та утвердження експлуататорських класів – суб'єктів правовідносин державно організованого суспільства, які регулювалися правовими нормами позитивного юридичного права.

Особливо варто наголосити, що проблеми суб'єктного складу правовідносин, їх ознаки, особливості та класифікація залишаються актуальними і до сьогодні. Так, аналіз наукових джерел останніх років свідчить про те, що виникає значна кількість проблем щодо визначення суб'єктного складу сучасних правовідносин як на галузевому рівні, так і в окремих спеціалізованих сферах правового регулювання.

Зокрема, відомий фахівець у сфері трудового права професор Г. І. Чанишева, розглядаючи проблеми й особливості колективних суб'єктів правових відносин у трудовому праві, вносить пропозицію щодо розширення їх переліку, пропонує власне авторське визначення колективних суб'єктів, уточнює їхні окремі ознаки. Наголошує на необхідності доповнення останнього проекту Трудового кодексу України окремими статтями, що стосуються визначення та видів колективних трудових відносин тощо [14, с. 17–20].

Інший науковець, О. Байк, досліджуючи суб'єктів податкових правовідносин в Україні, аналізує спеціальні ознаки зазначених відносин, уточнює критерії їх класифікації та характеризує окремі види [15, с. 226–229].

Професор Ю. М. Фролов присвятив своє дослідження визначенню та аналізу основних особливостей і розмежуванню адміністративно-правових відносин. Пропонує їх авторське уточнене визначення, наголошує на особливостях суб'єктного складу адміністративно-правових відносин, аргументуючи позицію стосовно того, що один із суб'єктів таких відносин обов'язково наділений державно-владними повноваженнями тощо [16, с. 234–236].

В. Вдовічен взагалі порушує майже не досліджену проблему суб'єктного складу правовідносин виконання бюджетів за доходами, що особливо актуально в умовах децентралізації влади в Україні. Він пропонує авторське визначення зазначених суб'єктів, критерії їх класифікації та аналізує окремі їх види [17, с. 132–136].

Більше стало приділятися уваги дослідженню проблем суб'єктного складу індивідуальних суб'єктів міграційно-правових відносин, що є надзвичайно актуальним з урахуванням анексії Автономної Республіки Крим та військового протистояння на сході нашої держави [18, с. 168–171; 19, с. 213–219].

Продовжується поглиблений науковий аналіз уже достатньо досліджених проблем суб'єктного складу конституційно-правових відносин. Уточнюються їхні відмінності від суб'єктів конституційного права, а також аналізуються конституційна правоздатність та конституційна дієздатність суб'єктів конституційно-правових відносин тощо [20, с. 122–127].

Висновки

1. Дослідження суб'єктного складу архаїчних правовідносин родового суспільства дозволило виявити їхні характерні ознаки й особливості, на підставі чого сформулювати авторське наукове визначення зазначених суб'єктів.

2. Це, у свою чергу, надалі сприятиме аналізу загальних рис і відмінностей між суб'єктами архаїчних правовідносин додержавного суспільства та суб'єктами складом сучасних правовідносин, породжуваних правовими нормами позитивного юридичного права державно організованого суспільства.

3. Осягнення проблем суб'єктного складу архаїчних правовідносин також дасть можливість відстежувати динаміку їх розвитку та поступових змін у статусі суб'єктів аж до класового розшарування первісного суспільства в умовах раннього державного розвитку.

4. Дослідження окремих найважливіших проблем суб'єктів архаїчного та сучасного права сприятиме також системному аналізу спільних тенденцій їх розвитку та характерних відмінностей у ході еволюції з позицій компаративістики.

Список використаних джерел:

1. Теория государства и права. Курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва : Юристъ, 1997. 672 с.

2. Теория государства и права : учебник / М. А. Аржанов, С. Ф. Кечекьян, Б. С. Маньковский, М. С. Строгович. ; науч. ред. : М. П. Карева. Москва : Гос. издат. юрид. литературы, 1949. 511 с.

3. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. /

О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.

4. Gurvitch G. Le temps pr sent et l'id e du droit social. Paris, 1931. 333 p.

5. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. Москва : Прогресс, 1972. 607 с.

6. Hartland E. S. Primitive Law. Port Washington, NY : Kennikat Press, 1970. 222 p.

7. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед. Москва : Наука, 1994. 397 с.

8. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. 528 с.

9. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В.С.Нерсесянца. Москва:Издательская группа«НОРМА-ИНФРА», 1999. 832 с.

10. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под. ред. М. Н. Марченко. Москва : ЮРИСТЪ, 2001. 656 с.

11. Токарев С. А. Ранние формы религии. Москва, 1990. 622 с.

12. Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А. Б. Гофмана. Москва : КДУ, 2011. 416 с.

13. Данилова В. Ю. История первобытного общества : учебное пособие / Владимирский государственный университет имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2014. 80 с.

14. Чанишева Г. І. Поняття та суб'єкти колективних трудових правовідносин. Право та інновації. 2016. № 1 (13). С. 17–22.

15. Баїк О. Про видову характеристику суб'єктів податкових правовідносин в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка» : збірник наукових праць. Серія «Юридичні науки». Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 861. С. 225–231.

16. Фролов Ю. М. Особливості адміністративно-правових відносин у сучасних умовах. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 1. С. 234–236.

17. Вдовічен В. Суб'єктний склад правовідносин виконання бюджетів за доходами. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 1. С. 132–136.

18. Цекалова Н. І. Індивідуальні суб'єкти міграційно-правових відносин. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2014. Вип. 10. Том 1. С. 168–172.

19. Козинець І. Г. Про співвідношення понять «біженці» та «особи, переміщені всередині країни». Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2009. Вип. 45. С. 213–219.

20. Корчака В. М. Щодо поняття суб'єктів конституційно-правових відносин. Visegrad journal on human rights. 2014. № 2. С. 122–129.

В статтє аргументирується позиція относительно возникновения архаического (обычного) права в догосударственный период в условиях первобытнообщинного строя. Основное внимание уделяется характеристике субъектов архаических отношений, их понятию, признакам, особенностям, динамике развития и трансформации, а также классификации и характеристике отдельных видов по конкретным критериям.

Ключевые слова: первобытнообщинный строй, архаическое право, архаические правоотношения, субъектный состав, монономы, субъекты архаических правоотношений.

The article argues the position regarding the emergence of archaic (customary) law in the pre-state period under the conditions of the primitive communal system. The focus is on the characteristics of subjects of archaic relations, their concept, characteristics, features, dynamics of development and transformation, as well as the classification and characterization of individual species according to specific criteria.

Key words: primitive communal system, archaic law, archaic legal relations, subject composition, mononoms, subjects of archaic legal relations.